

מסורת ומבחנה

מאמר א': ניסוי ביאור במטבע ארוך

פרק ראשון: והיה המישור לעקיב

א.

"ולא נכשל" – כך, כידוע, שם סיפור בסיפוריו של ש"י עגנון (כל סיפוריו, כרך שני: "אלו ואלו", תשי"ט, עמ' רפ"ט-רצ"ה), וענינו ומהלכו כסיפור-מעשה, והוא מעשה שאירע לו למספר, ושעל-כן הוא נוהג בו לשון של מדבר-בעדו, למן פרקו שני ואילך, מה שאין כן פרקו ראשון, שהוא כמין הנחה, על דרך אזהרה לאדם, שמשמעו אדם מישראל:

לעולם אל ישנה אדם בתפילה מנוסח אבותי, שתפילתן של ישראל עולה לשערי שמים. ושנים-עשר שערים שם, נקראים שערי תפילה, כנגד שנים-עשר שבטים. וכל אדם מקובל מאביו שקיבל מאבותיו שקיבל מראש שבט שלהם בנו של יעקב אבינו עליו השלום סדר תפילתו. שכשעמדו בניו של יעקב בתפילה תיקן הקדוש ברוך הוא שנים-עשר שערים ברקיע וכל שער ושער מכוון כנגד כל שבט ושבט, לפי שיעור מידתו. נמצא שכל המשנה מנוסח שהתפללו בו אבותיו שהתפלל ראש שבטו מבלבל את השערים ותפילתו נכנסת בערבוביא. וכבר נענשו דורות אחרונים שהחליפו את נוסח התפילה והכניסו אנדרלמוסיא בעליונים ובתחתונים והרבו מחלוקת בישראל והתישו כוחן של ישראל למטה ולמעלה ועדיין לא חזר העולם לתיקונו.

עתה, שקראנו את פרק הפתיחה, ואנו עומדים על מפתנו של פרק שני, שבו מתחיל לשון מדבר-בעדו, אנו צופים, כי ההנחה הזאת תתקיים, באופן שסיפור-המעשה יהא כמופת לו, אבל כבר פסוק-הפתיחה טופח על צפייתנו, והופכה מכל וכל: "סדר תפילה שמתפלל אני נשתנה מנוסח אבותי, ולא עוד אלא שאני הולך ומחליף נוסח בנוסח וסדר בסדר". והוא יודע תמיהתנו ומסמיך עצמו את הקושיה ותירוצה: "וכי היאך אדם משנה מנוסח אבותיו, אלא טלטולים שניטלטלתי מתחילתי ועד עכשיו גרמו לכך". אמרנו: קושיה ותירוצה, והוצרכנו לומר: קושיה ותירוצה, שכן עתידים אנו לשמוע תירוצים הרבה, ואין אנו יכולים להתעלם מן הכלל, כי קושיה שתירוצה מרובים, ספק אם כלול בה תירוצה הנכון, ואם רוב התירוצים אינם באים לחפות על חסרונו. ואל יהא הדבר קל בעינינו – ההנחה, שמקורה בתפיסת הקבלה על שערי התפילה, והמתפרשת לארכו של הסיפור כפשוטה, היא מהנחות העיקר של תפיסת מסורת התפילה, והאזהרה מצויה בספרי הדינים והמנהגות ונסתפק בשתים דוגמאות – ר' יוזפא האן (יוסף אומץ, סי' מ"ד): "אכן לא מהכרעתי הקטנה והחלושה אני אומר לבני פולין לשנות מנהגם רק בדרך כלל אני אומר שאין למדינה לשנות גירסתם וכ"כ [=כן כתוב] בס'

הכוונות וז"ל [= וזה לשונן] בקצרה: יש חילוקים רבים בין אשכנז וספרד וקטלונניי ואיטלי וכיוצא בהם שהם מנהג קדמונים שלהם בסידורי תפילות. הייה אומר שיש י"ב שערים ברקיע כנגד י"ב שבטים וכל א' [= אחד] עולה דרך שער א' [= אחד] והם השערים הנזכרים ביחזקאל ואמר שודאי שלא היו השערים ודרכיהם שוים ולכן גם התפילות משונות. לכן צריך כל אדם להתחזק במנהג תפילתו כי מי יודע אם אין הוא משבט ההוא ואין תפילתו עולה אלא על הסדר ההוא ע"כ [= על כן] חזי מאן גברא מאן גברא מסהיד על דא שלא לשנות גירסות אבותינו ואפילו בשום ניגון אין לשנות". ולענין הניגונים ראה בספר מנהגות עממי המסתמך על ספר הזהר וספר חסידים: "אף הניגונים מהר סיני, לכן יזהרו מלשנות ממנהג אבותיהם ומקומם וק"ו [= וקל וחומר] בשאר עניני תפילה" (הנהגות טובות, ורשה, תרנ"ב, עמ' 163).

ב.

ואף שלשונו של ר' יוזפא האן ושל המספר לשון אחד, ששניהם נסתייעו באותו מקור, אין תפיסתם אחת, ראשון מנסה לראות את ההבדלים של דרכי התפילה כהבדלים של שערי התפילה, שער שער לשבטו, והגושים הגדולים, הנפרדים לארצות שלמות, נראים לו בחינת השבטים האלה, שכל אחד ואחד נכנס בשערו שלו, כחלוקת שערי ירושלים שחזה יחזקאל, ושנחוזו כשערי שמים. ואילו המספר רואה את ההבדלים של דרכי התפילה מעורבכים בכל קהילה שישב בה, בכל גולה שישב בה, ומבשרו חזה. שכן, בתחילה, כלומר למימי ילדותו ובהם, כשהוא נטוע בעיר-מולדתו, כבר מנהג תפילתו מפולג, שתחילה התפלל עם אביו בקלוזו של חסידים, המתפללים כמנהג ספרד "והתפללתי אף אני כמנהג ספרד". אך כשגדל והלך ללמוד בבית המדרש הישן, הנוהג נוסח אשכנז, התפלל כנוסחו. והרי ידע על מתפלליו "שקיבלוהו מאבותיהם ואבותיהם מאבותיהם מימות גולי אשכנז הראשונים, ומדקדקין שלא להוסיף בו דבר ושלא לשנות בו דבר ואפילו לא תיבה אחת", לאמור ידע, כי נוסח ספרד של חסידים אין מסורתו ישנה להם, כשם שהם עצמם קיומם אינו ישן, ואף על פי כן לא הכריע לצד הנוסח, שסמכות מסורתו מאוששה, אלא "אמרתי אפשר שאני קטנן של תלמידים עומד ומשנה מן המנהג, צירפתי תפילתי לתפילתם והתפללתי כמנהג שלהם".

עינינו הרואות, כי הטלטול שניטלטל המספר, ושהוא כהסברה הכוללת לשינויי נוסחות התפילה, המבלבלות עולם של מעלה ועולם של מטה, תחילתו טלטול מועט, בתוך עיר-מולדתו, שבה כבר מצויים שני נוסחי תפילה, של ספרד ושל אשכנז, או לפי מתפלליהם: של חסידים מקרוב באו ושל מתנגדים מרחוק באו, והמספר מצטרף לנוסח ראשון כממילא ולנוסח אחרון מחמת עניוות שבו.

ועתה הטלטול המועט, שכל עצמו בין הקלויז ובין בית המדרש באותה עיר עצמה, מתרחב כדי טלטול מרובה יותר, והיא עלייתו לארץ-ישראל, שלפי שהיא מוקדה של האומה, אנו מצפים בה, כדרך הטבע, להכרעה בקביעת סמכותה של מסורת התפילה, ונהפוך הוא – יפו, שהמספר בא אליה, אף בה מצויים, כדרך שהיו מצויים בעיר מולדתו, גם פרושים וגם חסידים, ראשונים נוסחם נוסח אשכנז ואחרונים נוסחם נוסח ספרד, אלא שאין נוסח ראשונים כנוסח החסידים שבקלויז שבעיר מולדתו ואין נוסח אחרונים כנוסח המתנגדים שבה, כי הדיפרנציאציה מרובה יותר, והרציפות ההיסטורית צעירה יותר – מכאן נוסח אשכנז, הנמשך לסדר תפילתו של הגאון מוילנא ומכאן נוסח ספרד הנמשך לסדר תפילתו של הרב מלאדי, שהמרחק ההיסטורי מהם ומקביעתם אינו מרובה. המספר, שכבר התפלל שני נוסחים שונים בעיר מולדתו, מתפלל עתה שני נוסחים חדשים ביפו, ונמצא משנה מנוסחו. הוא נוהג ארבעה נוסחים וכל שינוי ושינוי הסברו או הסבריו בצדו: "פעמים התפללתי אצל פרושים משום שמקדימין תפילתם, ופעמים אצל חסידים משום שמאחרין תפילתם, וכדי שלא לפרוש מן הציבור הייתי מתפלל בכל מקום כפי נוסח שלו. מתוך כך נתרגלתי להתפלל בנוסחאות שונות. יודע הייתי שאסור לשנות מנוסח לנוסח, אבל מפני לאו של לא תתגודדו ומפני שחביבה תפילת הרבים התרתי לי לשנות".

אמרנו: הסבר והסברים והוצרכנו לומר: תירוץ ותירוצים (מקדימין תפילתם, מאחרין תפילתם, שלא לפרוש מן הציבור, לאו של לא תתגודדו, חביבה תפילת הרבים), חמשה תירוצים שביפו כנגד התירוץ האחד (אפשר אני קטנן של תלמידים וכו') בעיר מולדתו. ואמרנו: תירוצים, שהמספר חשוד עלינו, כי ביקש ללמוד את הנוסחאות, כדי שידע להתפלל בכל הנוסחאות, ונוסח פירושו יחוד של הוית'יהודים, כפי שנתגבשה במהלך הדורות וזרמיו, או בלשון אחר: ביקש לחיות את הכוליות היהודית.

אולם לעת עתה אנו גדורים בשבט אשכנז, והרי יפו מיושבת גם בני שבט ספרד ותימן והדיפרנציאציה של נוסחאות שביניהם מרובה אף היא, ואם המספר מרחיב עתה את דרכו לשנות מנוסח לנוסח, או בלשוננו: לילך מרצונו אצל נוסח ונוסח, כדי לחיותו כיסוד ביסודות המשלימים את חויות הכוליות היהודית, הרי הוא כעובר משבטו, שבט אשכנז, לשבט ספרד, ואם נזכור את התיאוריה של הגושים הגדולים, הזהים עם שערי התפילה, ראינו בהפרכתה הגמורה, הנעשית גם היא כשכל מעבר מנוסח לנוסח הסברו עמו: "והואיל ודרתי בשכונתם ונהרתני בי שלא אקרא שכן רע הייתי נכנס להתפלל פעמים לבית כנסת זה ופעמים לבית כנסת זה, וכשבאתי להתפלל היו מושיטים סידור משלהם. נהגתי כבוד באכסניא והתפללתי כפי סדר

תפילתם". אכן שלושה הסברים בכרך אחד – קיום דברי ריש לקיש: "כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס להתפלל נקרא שכן רע" (ברכות, ח, ע"א), כלומר ענין של עשיה פעילה; השלמה לסידור המושט לו, כלומר ענין של עשיה סבילה, ומצוות כבוד האכסניה.

ד.

אכן, מבחינת פרק הפתיחה לא תיקן הפרק שלאחריו את הקלקלה, ואדרבה היא הרחיבה והלכה, באופן שבלבול שערי התפילה, כמשפטו בבוטשאטש, גבר והלך ביפו, ואילולא חשדנו בו במספר, במה שחשדנו, היינו אומרים, כי אפשר שכשזכר מה עולל לו לנוסח אבותיו, האסור בשינוי, לא הדיר עצמו מאנחת-כמיהה לדרכו בגולה, שמנהג השינוי היה, בחינת הרע במיעוטו.

אבל גם הגולה אין בה תנחום – כי הנה מקץ שש שנות ישיבתו בארץ-ישראל, ירד לגולה, ולארץ אשכנז הלה, והיא מחצבת נוסח אשכנז, שנהג בעיר מולדתו, ושמענו גודל יחוסה, שהיא על טהרת המסורה בלא תוספת אות ובלא מגרעת אות, ולכאורה ניתנת לו עתה למספר שעת-כושר לחזור למקורו, לשער-תפילתו, אלא גלילות אשכנז מחולקים אף הם "בנוסח התפילה, למנהג אשכנז ולמנהג פולין ונהר אלבא מפסיק ביניהם". כבר ראינו בהתערבותה של ההיסטוריה בשינויי הנוסחאות, עתה נוספת אף התערבותה של הגיאוגרפיה. נהר אלבא, המפריד כמה וכמה הפרדות בתולדותיהם שלהם (גבול ההתנגשות בין סלאבים וגרמנים וכדומה), מפריד כמה הפרדות בתרבות ובהווי שלנו; והמספר עושה גם פה מה שעשה בבוטשאטש וביפו, ואך ההסבר משתנה: "וכדי שלא אהיה מן המתמיהים התפללתי בכל מקום כפי מנהג המקום, כאן כמנהג אשכנז וכאן כמנהג פולין". ואם שהמספר מבליע, ניתן ללמוד מהבלעתו, כי אם ביפו נמשך לנוסחם של תלמידי הגר"א ולנוסחם של תלמידי בעל התניא, הרי באשכנז לא נמשך לנוסחם של תלמידיו, לא כל שכן תלמידי תלמידיו, של ר' משה דעסאו. כנגד זה ניתן לו גם בתוככי אשכנז לחזור לבוטשאטש, ולנוסח תפלתו בקלויז שבה, "וכשהגעתי למקום שיש בו מנין חסידים נכנסתי להתפלל עם חסידים. והואיל ותפילתם נאמרת בנעימה נמשכתי אחריה והתפללתי בסדר שלהם". אכן, כשם ששמענו קודם הסבר כולל (כדי שלא אהיה מן המתמיהים), אנו שומעים עתה הסבר מפורט (הואיל ותפילתם נאמרת בנעימה), וגדול בעינינו הסבר אחרון, שהרי היא נעימה ראשונה לו, נעימת ילדותו. על כל פנים, אף ארץ-אשכנז, מולדת הנוסח המיוחס והמאושש במסורתו ורציפותה רציפות-תמיד, לא השיב אותו לשער-תפילתו וטילטלו משער לשער.

ומשהניח לשנים את הגולה וחזר ועלה לארץ־ישראל, עלה לירושלים, לב האומה, וכדבריו "סבור הייתי שכאן אקבע לי מקום תפילתי ואתפלל נוסח קבוע", ומותר לפרש לשון סבור כלשון מחשבה וכלשון תקוה, אבל הנוסח לא נקבע, כי ירושלים, הנועדת להיות המכרעת בסמכותה של המסורת, אין כמותה לדיפרנציאציה, עד שבוטשאטש ויפו ואשכנז כצללי דיפרנציאציה לגבה. לא, המספר לא קבע בה לעצמו נוסח קבוע, כי תחת המקום הקדוש, שיש בו כדי הכרעה, היא משופעת מקומות קדושים ו"מאהבת המקומות הקדושים תיזרתי על כל בתי הכנסיות ובתי המדרשות. וארבע מאות ושמונים בתי כנסיות ובתי מדרשות יש בירושלים, ובכל אחד מתפללין בנוסח שלו", לאמור: ארבע מאות ושמונים נוסחאות, "ולכל מקום שאני בא אני מתפלל בנוסח שלו, כדי לכלול תפילתי עם תפילת הציבור", ללמדך, כי כשם שלא חסר הסברים למעבריו המעטים בערך עד עתה, אין הוא חסר הסבר למעבריו, המרובים במופלג, עתה. ולא עוד אלא "עדיין אני עובר מנוסח לנוסח ומסידור לסידור". או בלשוננו: עדיין לא השלמתי תלמוד כוליתם של ישראל.

אבל לפי שאין לך כלל בלא יוצא ממנו, הרי גם בשפעת המעברים והחילופים יש נקודת־קבע, שהמספר נאחז בה ולא הרפה ממנה, והיא כאותו מינימום שאין עליו ויתור, ושבו הוא מקיים את שקיבל מאביו שקיבל מאבותיו וכו' "חוץ מברכת המזון שלא זותי מנוסח אבא זכרונו לברכה. וכשם שהוא היה נוהג לומר בבקשת רחם שלא נבוש ולא נכלם ולא נכשל כך נוהג אני. אף על פי שברוב הסידורים לא נזכרה בקשת ולא נכשל". לאמור, צמד תיבות בלבד, הכלולות בתפילה, שהיא אינטימית יותר, שאמירתה על שולחנו בביתו, והוא שומר עליו מכל משמר, גם אם אין להן סמך גדול, ואדרבא הן חסרות מרוב הסידורים, הם־הם משמרת־שערו, שער תפילתו. וזאת לזכור, כי המספר מבליט וחוזר ומבליט חשיבות המשמרת בכללה ונסתפק בכינוס קצת דבריו הפזורים אילך ואילך, וראויה להם הפיסקה:

בראשונה היו כל גלויות אשכנז ופולין וליטא ביהם ומהרין מתפללים נוסח אשכנז, שקיבלו מאבותיהם ואבות אבותיהם שקיבלו סדר תפילתם, כנגד השער המכוון להם בשמים. וכשם שהתפללו בנוסח אחד, כך התפללו בניגונים מיוחדים, שמקצתם ניתנו בסיני ומקצתם נמסרו מקדושי אלמני"א, שבשעה שהעלו אותם האויבים על המוקד ועלו בלהב השמימה נתפעלה הנפש המרגשת בקרבתם לפני ד' ואמרו שירות ותשבחות בשיר וקול תודה, והם לא היו יודעים ששרים, אלא הקול מתנגן מאליו, ובאו החזנים הראשונים וקבעו את הניגון בתפילה. ועדיין יכול אדם להרגיש כך בשעה שמתפלל באמת, שאותו הקול מתנגן מאליו, ואפילו הוא אינו בעל נגינה. נמצא כל מקום שהתפלל שם יהודי נתפלל תפילתן של כל ישראל. ואפילו השמים כיוונו את תפילתם כתפילת ישראל, כמו שנאמר השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הריקע, מי מעשיו של

הקדוש ברוך הוא, אלו ישראל, שהכתוב מעיד עליהם, הוא עשך ויכוננך. ראו עליונים כך וטעו שקרובים ימות המשיח, וגילו ליחידי סגולה שבדור סודות התפילה וכוונותיה וצירופיה ופירושיה, כדי שיתאמצו בתפילה ויקרבו הקץ. וישראל שבאותו הדור לא הגיע זמנם להגאל ונתערבבו הלבבות והחליפו פקידה בגאולה ונמצאו כמה מישראל שטעו לחשוב שגאולתם באה והניחו מנהג אבותיהם ונהגו מנהגים חדשים, ביחוד בנוסח התפילה, נתבלבלו השערים ברקיע ונכנסה תפילתם בערבוביא. ואלמלא הבעש"ט ז"ל ואנשי סגולתו מי יודע מה היה עולה לנו חס ושלום.

ואף הוא שינה מנוסח שלנו לנוסח של גולי ספרד, מבני החורים והסגנים משבט יהודה, לפי שראה שאנו קרובים לקץ ועתידה מלכות בית דוד לחזור לכבודה, עמד ותיקן שיתפללו כפי שהתפלל דוד עליו השלום, כדרך עבדיו של מלך שמכוונים מעשיהם על פיו של מלך.

משנפטר הבעש"ט ואחריו תלמידיו הקדושים נתחלקו תלמידיהם ותלמידיו תלמידיהם, וכל כת וכת תלתה עצמה בבעש"ט הקדוש ובתלמידיו הקדושים והתחילו משנים בתפילה ובניגונים, ויש שעיתרו את התפילות בניגוני רועים ואמרו ניגונים של דוד המלך הם שנשבו לבין העכו"ם, ויש שריקדו בתפילתם ומתאו כף והטיחו ראשם בכותל, כדי להבריא את המחשבות הזרות שמבלבלות אותם בתפילה. ויש שהכניסו בתפילתם לשונות שאין להם משמעות של כל כ"ס, והוציאו קולות מן הפה שיש בהם משום הפסק ודאי, כגון טאט"י זיס"ר [= אבא מתוק]. והעידו עדים נאמנים ששמעו מאבותיהם ואבותיהם מאבותיהם ששמעו מזקני הדור ששמעו שאנשי הכת היו צועקים בקריאת שמע ואומרים דאווי פוזשא"ר, כלומר תן אש, כלומר שלהב את לבי לעבודתך יתברך.

אף בשבוש נמצאו כמה בני אדם שהלכו בדרך זו. עמדו פרנסי הדור והוציאו אותם מן הקהל. הלכו ובנו להם בית כנסת לעצמם, הוא בית החסידים שקורין חסידים שטיב"ל, ושאר כל העם קורין אותו כנסיית הלצים, לצים שיליכ"ן. משנתרבו הצדיקים נתרבו החסידים. היו קצתם נוטים אחרי צדיק זה וקצתם אחרי צדיק זה. לסוף נתרבו חסידי קוסיב בעירנו ובנו להם בית תפילה לעצמם, הוא בית התפילה הקוסיבי, קוסיב"ר שילכ"ל, שברחוב המלך אצל באר המלך, הוא הבאר שסובייסקי מלך פולין שתה ממימה כשחזר ממלחמת נצחון ואנו שואבים שם מים שלנו למצות ("אורח נטה ללון", עמ' 180-182).

פיסקה ארוכה היא, והיא מלמדתנו, כי ענין הנוסחאות בעיר מולדתו מורכב היה בהרבה מכפי שתיאר, בקיצור של פשיטות ב"ולא נכשל" – מלבד שהוא מרחיב את הבירור בעיקרו של דבר, עיקר הלגיטימיות של נוסח התפילה מבחינת המסורת הרצופה ותולדתה, הרי הוא משווה לנוסח ספרד כאותה חשיבות ששיווה לנוסח אשכנז, שאף שלא נתפשט בעיר מולדתו אלא מכוחו של הבעש"ט, הרי יחוסו לא בלבד כיחוסו של נוסח אשכנז, אלא מעולה הימנו – נוסח של מורשת מלכות הוא, מלכות בית דוד. ולא עוד אלא שהוא כורך לכך תולדת הדיפרנציאציה, שחלה בהחזרת העטרה ליושנה, שנוספו עליה מיני עיטורים שספקם מרובה מוודאם, ומותח ביקורת שנונה עליהם.